

Ubezważnowolnienie jednostki w orzecznictwie Trybunału KonstytucyjnegoDamian Szczepański

Ubezważnowolnienie jest instytucją prawa cywilnego mającą na celu przede wszystkim ochronę osoby, która z powodu choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego lub innego rodzaju zaburzeń psychicznych nie jest w stanie samodzielnie prowadzić swoich spraw i kierować swoim postępowaniem. Kodeks cywilny przewiduje dwa rodzaje ubezważnowolnienia²¹¹. Pierwszym z nich jest ubezważnowolnienie całkowite określone w art. 13 § 1 k.c.²¹². W myśl tego przepisu osoba, która ukończyła lat trzynaście, może być ubezważnowolniona całkowicie, jeżeli wskutek choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii, nie jest w stanie kierować swoim postępowaniem. Drugim rodzajem jest ubezważnowolnienie częściowe. Zgodnie z art. 16 § 1 k.c. ubezważnowolniona częściowo może być osoba pełnoletnia, która z powodu choroby psychicznej, niedorozwoju umysłowego albo innego rodzaju zaburzeń psychicznych, w szczególności pijaństwa lub narkomanii potrzebuje pomocy w prowadzeniu jej spraw – o ile stan tej osoby nie uzasadnia ubezważnowolnienia całkowitego²¹³.

Zarówno ubezważnowolnienie całkowite jak i częściowe pociągają za sobą istotne konsekwencje prawne. W pierwszym przypadku prowadzi ono do pozbawienia zdolności do czynności prawnych osoby ubezważnowolnionej, w drugim natomiast, do jej ograniczenia. W doktrynie coraz częściej wskazuje się, iż ubezważnowolnienie w obecnym kształcie prowadzi do nader istotnej ingerencji w prawa i wolności człowieka, która często jest nieadekwatna do faktycznych potrzeb osoby, której z założenia ma służyć²¹⁴.

Najważniejszym aktem prawnym stojącym na straży wolności i praw człowieka w Polsce jest Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej²¹⁵. Zgodnie z art. 31 ust. 3 Konstytucji RP ograniczenia z korzystania z konstytucyjnych praw i wolności mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej albo wolności i praw innych osób. Istotne jest w szczególności, aby ograniczenia te nie naruszały samej istoty wolności i praw. W przypadku osób ubezważnowolnionych ingerencja ta jest jednak na tyle poważna, iż może budzić poważne wątpliwości natury konstytucyjnej.

²¹¹ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny., Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93.

²¹² Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny., Dz.U. 1964 nr 16 poz. 93.

²¹³ Zob. szerzej: K. Lubiński, *Postępowanie o ubezważnowolnienie*, Warszawa 1979, s. 17-39.

²¹⁴ Zob. D. Lubowiecki, *Dopuszczalność złożenia wniosku o własne ubezważnowolnienie przez osobę dotkniętą zaburzeniami je uzasadniającymi – rozważania na podstawie uchwały Sądu Najwyższego z dnia 28 września 2016 r. (III CZP 38/16)*, Kortowski Przegląd Prawniczy nr 2/2017, Olsztyn 2017, s. 60.

²¹⁵ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.

Celem niniejszego artykułu jest ocena instytucji ubezwłasnowolnienia przez pryzmat jej zgodności z gwarancjami wynikającymi z Konstytucji RP. Rozważania te poparte zostaną analizą wybranego orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego (dalej także: Trybunał lub TK), które w ostatnich latach wywarło istotny wpływ na sytuację prawną osób ubezwłasnowolnionych. Pomimo wzmocnienia sytuacji prawnej tych osób, nadal istnieją regulacje, które wydają się być nie do pogodzenia zarówno ze standardami konstytucyjnymi jak i współczesną doktryną praw człowieka opartą na poszanowaniu godności ludzkiej.

Zasada nienaruszalności i poszanowania godności człowieka oraz zasada ochrony jego wolności

Artykuł 30 Konstytucji RP gwarantuje każdemu człowiekowi przyrodzoną i niezbywalną godność, stanowiącą źródło jego praw i wolności. Jest ona nienaruszalna a jej poszanowanie i ochrona stanowi obowiązek władz publicznych. Zgodnie z przyjętym orzecznictwem art. 30 Konstytucji wyraża samodzielną normę prawną oraz może być samodzielnym wzorcem kontroli konstytucyjności prawa²¹⁶. Godność człowieka podlega ochronie bezwzględnej. Jest to jedyne prawo, wobec którego nie jest możliwe zastosowanie zasady proporcjonalności²¹⁷. W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego wykształciły się dwa aspekty godności człowieka. W pierwszym znaczeniu godność rozumiana jest jako wartość przyrodzona i niezbywalna, którą człowiek zachowuje w każdych warunkach²¹⁸. W drugim natomiast, jako „prawo osobowości” „obejmujące wartość życia psychicznego każdego człowieka oraz te wszystkie wartości, które określają podmiotową pozycję jednostki w społeczeństwie i które składają się, według powszechnej opinii, na szacunek należny każdej osobie”²¹⁹. Oznacza to, że przedmiotem naruszenia może być tylko godność w znaczeniu „prawa podmiotowego”.

W wyroku z dnia 4 kwietnia 2001 r. Trybunał Konstytucyjny wskazał, że godność człowieka utożsamiana jest z istnieniem „pewnego minimum materialnego, zapewniającego jednostce możliwość samodzielnego funkcjonowania w społeczeństwie oraz stworzenia każdemu człowiekowi szans na pełny rozwój osobowości w otaczającym go środowisku kulturowy i cywilizacyjnym”²²⁰. W odniesieniu do instytucji ubezwłasnowolnienia istotne znaczenie odgrywa również stanowisko TK wyrażone w wyroku z dnia 15 października 2002 r., zgodnie z którym „Na tle art. 30 Konstytucji sytuacja, w której człowiek stawałby się wyłącznie przedmiotem działań

²¹⁶ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt K 11/00; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 października 2002 r., sygn. akt SK 6/02; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 września 2008 r., sygn. akt K 44/07 i in.

²¹⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 marca 2003 r., sygn. akt K 7/01.

²¹⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 5 marca 2003 r., sygn. akt K 7/01.

²¹⁹ Tamże.

²²⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 4 kwietnia 2001 r., sygn. akt K 11/00.

podejmowanych przez władzę, byłby »zastępowalną wielkością«, a jego rola sprowadzałaby się do czysto instrumentalnej postaci lub zarzut »ustawowego odpodmiotowienia-urzeczowienia« - mogą być uznane co do zasady za naruszenie godności. Oczywiście ocena, czy rzeczywiście do takiego arbitralnego naruszenia godności ludzkiej dochodzi – musi uwzględniać okoliczności konkretnego wypadku.»²²¹.

Potwierdzenie niezbywalnej godności człowieka, jako zasady konstytucyjnej oraz prawa podmiotowego każdej jednostki ludzkiej, niezależnie od jej kwalifikacji czy stanu psychicznego i fizycznego, stanowi podstawę uznania jego podmiotowości. Człowiek powinien być traktowany jako wolny, autonomiczny podmiot, zdolny do rozwijania swojej osobowości i kształtowania swojego postępowania²²². Zasada godności stanowi punkt wyjścia dla sformułowania wszystkich pozostałych praw i wolności człowieka. Niedopuszczalne są zatem wszelkie ograniczenia poszczególnych praw i wolności, które prowadziłyby do jej naruszenia²²³.

Jak już wcześniej zasygnalizowano Konstytucja RP dopuszcza możliwość ograniczenia w zakresie korzystania z wolności i praw człowieka w sytuacji, gdy jest to konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, czy też dla ochrony środowiska, zdrowia, moralności publicznej albo wolności i praw innych osób. Przepis ten wyznacza zatem granicę ingerencji władzy publicznej w sferę praw i wolności konstytucyjnych jednostki. M. Wyrzykowski wskazuje, że skoro dotyczy on ograniczania wolności i praw, to należy go traktować jako przepis wyjątkowy – zawężający zakres zastosowania wolności i praw konstytucyjnych. W związku z tym, przepis ten musi być interpretowany zgodnie z zasadami wykładni wyjątków, co oznacza przede wszystkim zakaz rozszerzającej interpretacji jego postanowień²²⁴. Artykuł 31 ust. 3 dotyczy wszystkich wolności i praw ujętych w rozdziale II Konstytucji, chyba że szczegółowe unormowanie dotyczące danego prawa lub wolności wyłączałoby zastosowanie tego przepisu²²⁵. Z tym przypadkiem mamy do czynienia w odniesieniu do art. 30 Konstytucji, który stanowiąc iż, skoro godność człowieka jest nienaruszalna, wyłącza możliwość jej ograniczenia.

W dniu 7 marca 2007 r. Trybunał Konstytucyjny wydał wyrok, w którym dokonał analizy zgodności z Konstytucją art. 559 w zw. z art. 545 § 1 i 2 k.p.c. w zakresie, w jakim wyłącza osobę ubezwłasnowolnioną z kręgu podmiotów uprawnionych do zgłoszenia wniosku o wszczęcie

²²¹ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 15 października 2002 r., sygn. akt SK 6/02.

²²² Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 30 września 2008 r., sygn. akt K 44/07.

²²³ L. Garlicki, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz II*. L. Garlicki, M. Zubik (red.), Warszawa 2016, s. 40.

²²⁴ M. Wyrzykowski, *Granice praw i wolności – granice władzy*, [w:] B. Oliwia-Radzikowska (red.), *Obywatel – jego wolności i prawa*, Warszawa 1998, s. 48.

²²⁵ L. Garlicki, K. Wojtyczek, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz II*, L. Garlicki, M. Zubik (red.), Warszawa 2016, s. 74.

postępowania o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia²²⁶ Badanym wzorcem konstytucyjnym były omawiane powyżej art. 30 oraz art. 31 Konstytucji.

Badając sprawę Trybunał przypomniawszy wypracowane na gruncie orzecznictwa standardy dotyczące omawianych przepisów oraz podkreślił, że „nie każde ograniczenie zdolności procesowej można uznać za «uprzedmiotowienie» osoby jej pozbawionej, godzące w jej godność. Zarówno w świetle unormowań obecnej Konstytucji (zwłaszcza art. 45 ust. 1), jak i prawa międzynarodowego i prawa Unii Europejskiej prawo dostępu do sądu powinno być możliwie szerokie.” TK podkreślił jednak, iż nie jest to prawo absolutne i w świetle art. 31 ust. 3 Konstytucji może podlegać ograniczeniom zarówno podmiotowym, przedmiotowym jak i proceduralnym. Ograniczenia te nie łączą się jednak z naruszeniem godności w znaczeniu „prawa osobowości”, a wręcz przeciwnie – zdaniem Trybunału Konstytucyjnego często mają one na celu ochronę tej godności²²⁷. W odniesieniu do badanej sprawy Trybunał Konstytucyjny wskazał m. in., iż przy założeniu, że celem zakwestionowanego rozwiązania jest ochrona godności osoby ubezwłasnowolnionej, musi być on realizowany w równym stopniu podczas całego postępowania. W obowiązującym wówczas stanie prawnym osoba ubezwłasnowolniona nie miała uprawnienia do zainicjowania postępowania w sprawie o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia, ale ustawodawca uznał ją za wystarczająco rozezną, aby samodzielnie działała na późniejszym etapie postępowania np. zaskarżając postanowienia wydane w tym postępowaniu. Trybunał Konstytucyjny uznał więc, że „podmiotowość” osoby ubezwłasnowolnionej realizowana jest w pełni dopiero na etapie zaskarżenia postanowienia w sprawie zmiany lub uchylenia ubezwłasnowolnienia, wcześniej natomiast jest ona tylko „biernym przedmiotem” postępowania, pomimo, że jej status materialnoprawny w obu sytuacjach jest identyczny – co uzasadnia przypuszczenie, że taki sam jest również stopień jej faktycznego rozeznania i świadomości²²⁸. Zdaniem Trybunału w takich okolicznościach „osoba ubezwłasnowolniona ma pełne prawo poczuć usprawiedliwione okolicznościami intersubiektywne przeświadczenie, że na skutek wskazanych rozwiązań proceduralnych dotknęła ją niesprawiedliwa i nieuzasadniona krzywda.”²²⁹. Mając na uwadze powyższe Trybunał Konstytucyjny uznał, że art. 559 w związku z art. 545 § 1 i 2 k.p.c. jest sprzeczny z art. 30 Konstytucji.

Trybunał Konstytucyjny dokonał analizy omawianej regulacji również w kontekście naruszenia art. 31 Konstytucji. W pierwszej kolejności przypomniawszy, iż art. 31 ust. 1 i 2 Konstytucji

²²⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2007 r., sygn. akt K 28/05.

²²⁷ Jako przykład Trybunał Konstytucyjny podał ograniczenie zdolności postulacyjnej dzieci, w imieniu i na rzecz których mają prawo działać ich rodzice lub opiekunowie. Rozwiązanie to, jak wskazuje Trybunał Konstytucyjny, jest uzasadnione m.in. niewystarczającym rozeznaniem wynikającym ze stopnia rozwoju psychofizycznego dzieci, a więc czynnikami natury obiektywnej, uwzględnianymi niezależnie od fazy postępowania sądowego i co do zasady tymczasowymi, bo wraz z dojściem do pełnoletności dzieci uzyskują pełną zdolność procesową.

²²⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2007 r., sygn. akt K 28/05.

²²⁹ Tamże.

pełni dwie funkcje. Z jednej strony jest „dopełnieniem przepisów, określających poszczególne wolności konstytucyjne”²³⁰ – z drugiej zaś – stanowi podstawę samoistnego, podmiotowego prawa do wolności. Istota ostatniego polega na „swobodzie podejmowania aktów woli i wyboru”²³¹. Trybunał podniósł również, iż w doktrynie podkreśla się, że „Swoboda ta odnosi się – z jednej strony do sfery zewnętrznej aktywności (każdy może decydować o sposobie swojego postępowania czy zachowania się, a więc wyznaczać sposób swego oddziaływania na świat zewnętrzny), a z drugiej – do sfery bezpieczeństwa i integralności osobistej (co wyznacza granice oddziaływania świata zewnętrznego na sytuację jednostki)”²³². Na uwagę zasługuje również stanowisko Trybunału Konstytucyjnego wyrażone w wyroku z dnia 18 lutego 2004 r., w którym stwierdzono, że „Aspekt pozytywny «wolności jednostki» polega na tym, że jednostka może swobodnie kształtować swoje zachowania w danej sferze, wybierając takie formy aktywności, które jej samej najbardziej odpowiadają, lub powstrzymywać się od podejmowania jakiejkolwiek działalności. Aspekt negatywny «wolności jednostki» polega na prawnym obowiązku powstrzymywania się – kogokolwiek – od ingerencji w sferę zastrzeżoną dla jednostki”²³³.

Trybunał Konstytucyjny podniósł w omawianym wyroku, że aby wskazać czy badana regulacja jest sprzeczna z prawem do wolności, należy ustalić, czy ograniczenie tego prawa można uznać za usprawiedliwione, konieczne i proporcjonalne w świetle art. 31 ust. 3 Konstytucji. Trybunał poczynił rozważania w tym zakresie w oparciu o orzecznictwo Sądu Najwyższego oraz stanowisko doktryny w tym zakresie. W pierwszej kolejności wskazał, że odnoszenie pojęcia wolności w ogóle nie jest możliwe do osób ubezwłasnowolnionych, które z definicji nie są w stanie kierować swoim postępowaniem lub potrzebują pomocy do prowadzenia swoich spraw. Przypomniawszy bowiem, iż w doktrynie wskazuje się, że „skoro »wolność« łączy się ze swobodą podejmowania decyzji, to sposób i zakres jej odniesienia do osób fizycznych nie może abstrahować od stopnia ich rozwoju”²³⁴. Po drugie, Trybunał przywołał pogląd doktryny, zgodnie z którym brak zdolności postulacyjnej osoby ubezwłasnowolnionej w badanym zakresie wynika z tego, że nie posiada ona pełnej zdolności do czynności prawnych²³⁵. W doktrynie słusznie podnosi się jednak, że od tej zasady można wskazać kilka wyjątków jak np. umożliwienie osobom z ograniczoną zdolnością do czynności prawnych, pozostającym pod władzą rodzicielską, opieką lub kuratelą, samodzielne podejmowanie czynności procesowych w sprawach rodzinnych i opiekuńczych, które

²³⁰ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 grudnia 1999 r., sygn. akt K 4/99.

²³¹ L. Wiśniewski, *Prawo a wolność człowieka. Pojęcie i konstrukcja prawna* [w:] L. Wiśniewski (red.), *Podstawowe prawa jednostki i ich sądowa ochrona*, Warszawa 1997, s. 54.

²³² L. Garlicki, *Komentarz do art. 31* [w:] L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2003, s. 11-12.

²³³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 lutego 2004 r., sygn. akt P 21/02.

²³⁴ L. Garlicki, *Komentarz...*, dz. cyt., s. 10.

²³⁵ Zob. P. Kaczmarek, *Prawo do sądu a zdolność sądowa*, Przegląd Prawa i Administracji Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2005, t. LXXIII, s. 93-104.

ich dotyczą²³⁶. Trybunał dostrzegł zatem, że w polskim systemie prawny brak jest automatycznej zależności między zdolności do czynności prawnych i zdolnością do czynności procesowych²³⁷. W związku z tym, Trybunał uznał, że nic nie stoi na przeszkodzie, żeby osoba ubezwłasnowolniona, pozbawiona pełnej zdolności do czynności prawnych, miała zdolność postulacyjną w zakresie składania wniosku o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia. Trybunał Konstytucyjny podniósł również, że nie można zgodzić się ze słusznością poglądu usprawiedliwiającego ograniczenie zdolności postulacyjnej osób ubezwłasnowolnionych koniecznością odciążenia sądów od rozpoznawania oczywiście bezzasadnych wniosków o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia. Podejście takie narusza zdaniem Trybunału istotę prawa do wolności i jest rażąco nieproporcjonalne do chronionej wartości a uzyskane w ten sposób podniesienie sprawności wymiaru sprawiedliwości nie może być uznane za dobro większe niż prawo do wolności osoby ubezwłasnowolnionej. Na zakończenie Trybunał odniósł się prezentowanych stanowisk, jakoby osoby ubezwłasnowolnione miały otrzymać „w zamian” za dotychczasowe prawo do samodzielnego inicjowania postępowania o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia działający w tym zakresie z urzędu sąd. Wskazał on w tym zakresie jednak, że przeciwko temu pogładowi przemawia brak pewności, co do tego, czy w obecnym stanie prawnym sąd może działać z urzędu w sprawach o zmianę ubezwłasnowolnienia²³⁸. Podniósł ponadto, że jeżeli z wnioskiem takim „może” wystąpić zarówno sąd jak i inne uprawnione podmioty może to doprowadzić do powstania tzw. pozytywnego sporu kompetencyjnego i spowodować ich bezczynność.

Mając na uwadze wskazane powyżej zastrzeżenia, Trybunał Konstytucyjny uznał, że ograniczenie prawa do wolności osoby ubezwłasnowolnionej w kontrolowanym zakresie nie jest ani usprawiedliwione, ani konieczne, ani też proporcjonalne – tym samym art. 559 w związku z art. 545 § 1 i 2 k.p.c. jest niezgodny z art. 31 Konstytucji.

Gwarancja nietykalności i wolności osobistej oraz prawo do sądu

Nietykalność i wolność osobista każdego człowieka wynika z artykułu 41 ust. 1 Konstytucji RP. Przez pojęcie wolności osobistej należy rozumieć możliwość swobodnego określania przez jednostkę swego zachowania i postępowania w życiu publicznym i prywatnym, nieograniczoną przez jakiegokolwiek inne czynniki ludzkie²³⁹. Nietykalność osobista jest ściśle powiązana z godnością ludzką, a stanowiąc szczególnie aspekt egzystencji człowieka o wymiarze absolutnym,

²³⁶ Zob. J. Jodłowski, Z. Resich, J. Lapierre, T. Misiuk-Jodłowska, *Postępowanie cywilne*, Warszawa 2003, s. 192.

²³⁷ Zob. szerzej: Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2007 r., sygn. akt K 28/05, s. 14-17.

²³⁸ Kwestia ta została obecnie rozstrzygnięta postanowieniem Sądu Najwyższego z dnia 26 stycznia 2012 r., sygn. akt III CSK 169/11., w którym Sąd Najwyższy odrzucił dopuszczalność działania sądów w tym zakresie z urzędu.

²³⁹ P. Sarnecki [w:] L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz II*, Warszawa 2016, s. 211.

nie podlega ograniczeniu w drodze ustawy²⁴⁰. Jest ona koniecznym założeniem korzystania przez jednostkę nie tylko z praw człowieka i obywatela, wyrażonych w przepisach konstytucyjnych i ustawowych, ale również wykorzystywania wyrażonych tam wolności²⁴¹.

Prawo do sądu gwarantuje natomiast art. 45 Konstytucji RP stanowiąc, że każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd. Zgodnie z orzecznictwem Trybunału Konstytucyjnego na treść prawa do sądu składa się prawo do: 1) uruchomienia postępowania przed sądem; 2) odpowiednio ukształtowanej procedury sądowej, uwzględniającej wymagania sprawiedliwości, jawności i dwuinstancyjności; 3) uzyskania wiążącego rozstrzygnięcia danej sprawy oraz 4) odpowiedniego ukształtowania pozycji i ustroju organu rozpoznającego sprawę²⁴².

Prawo do sprawiedliwego postępowania sądowego ma szczególną doniosłość, bowiem stoi na straży przestrzegania wszystkich innych praw i wolności gwarantowanych przez Konstytucję RP. W wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 października 2011 r. Trybunał uwypuklił, że prawo do sądu bez zachowania standardu rzetelności postępowania byłoby jedynie prawem fasadowym²⁴³. Sprawiedliwa procedura sądowa powinna zdaniem Trybunału zapewniać stronom uprawnienie procesowe stosowne do przedmiotu prowadzonego postępowania. W każdym wypadku ustawodawca powinien zapewnić danej osobie prawo do wysłuchania. Istotny element sprawiedliwej procedury sądowej stanowi prawo strony do osobistego udziału w czynnościach procesowych, który ustawodawca może co prawda w określonych czynnościach procesowych ograniczyć, jednak ograniczenia takie powinny być zawsze należycie uzasadnione²⁴⁴.

W odniesieniu do sytuacji osób ubezwłasnowolnionych Trybunał Konstytucyjny podjął rozważania dotyczące gwarancji nietykalności i wolności osobistej oraz prawa do sądu w wyroku z dnia 28 czerwca 2016 r.²⁴⁵. Sprawa ta dotyczyła wniosku Rzecznika Praw Obywatelskich o zbadanie zgodności: 1) art. 38 u.o.z.p.²⁴⁶ w związku z art. 156 k.r.o.²⁴⁷ w zw. z art. 573 § 1 k.p.c. w zakresie, w jakim nie przewiduje czynnego udziału osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej w sprawach o uznanie przez jej opiekuna zezwolenia sądu opiekuńczego na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej oraz 2) art. 41 ust. 1 u.o.z.p. w zakresie, w jakim wyłącza osobę całkowicie ubezwłasnowolnioną umieszczoną w domu pomocy społecznej za

²⁴⁰ Zob. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 31 sierpnia 2006 r., sygn. akt K 25/06.

²⁴¹ Tamże.

²⁴² Zob. szerzej: Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 9 czerwca 1998 r., sygn. akt K 28/97; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 grudnia 2002 r., sygn. akt SK 27/01; Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 25 września 2012 r., sygn. akt SK 28/10 i in.

²⁴³ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 października 2011 r., sygn. akt SK 39/09.

²⁴⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 czerwca 2002 r., sygn. akt SK 5/02.

²⁴⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 września 2016 r., sygn. akt K 31/15

²⁴⁶ Ustawa z dnia 19 sierpnia 1994 r., o ochronie zdrowia psychicznego, Dz. U. z 2011 r., Nr 231, poz. 1375.

²⁴⁷ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Dz.U. z 2017 r. poz. 682.

zgodą jej opiekuna z kręgu podmiotów uprawnionych do wystąpienia do sądu opiekuńczego o zmianę orzeczenia o przyjęciu do domu pomocy społecznej m. in. ze standardami będącymi przedmiotem niniejszego rozdziału.

W odniesieniu do pierwszego zarzutu Trybunał przypomniał, iż nietykalność osobistą ujmuje się jako możliwość utrzymywania przez jednostkę swojej tożsamości i integralności fizycznej i psychicznej oraz zakaz wszelkiej, bezpośredniej ingerencji z zewnątrz, która naruszałaby tę integralność. TK stwierdził, że przyjęcie osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej do domu pomocy społecznej „niewątpliwie ingeruje w jej wolność osobistą, a co za tym idzie – podlega ocenie przez pryzmat art. 41 ust. 1 Konstytucji.” Trybunał podzielił spostrzeżenia wnioskodawcy, iż o tym, czy osoba całkowicie ubezwłasnowolniona będzie mogła przed sądem wypowiedzieć się odnośnie umieszczenia jej w domu pomocy społecznej, decyduje nie kryterium związane ze stanem zdrowia tej osoby czy też możliwość świadomego przedstawienia swoich racji, lecz to, czy jej przedstawiciel ustawowy wyrazi zgodę na przyjęcie jej do domu pomocy społecznej. Trybunał Konstytucyjny uznał, że zupełne pominięcie woli osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie w przypadku tzw. dobrowolnego przyjęcia do domu pomocy społecznej stanowi przykład „ustawowego odpodmiotowania – urzeczowienia”, naruszającego godność w rozumieniu z art. 30 konstytucji. Norma ta jest niezgodna z art. 41 ust. 1 w związku z art. 30 Konstytucji przez to, że „wręcz ostentacyjnie pozwala zignorować autonomię decyzji osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej, sprawiając, że zostanie ona potraktowana przedmiotowo lub innymi słowy – stanie się przedmiotem działań ze strony innych, zwłaszcza władzy publicznej. Mając to na uwadze Trybunał stwierdził niezgodność art. 38 u.o.z.p. w związku z art. 156 w związku z art. 175 k.r.o. w związku z art. 573 § 1 k.p.c. w kwestionowanym przez wnioskodawcę zakresie z art. 41 ust. 1 w związku z art. 30 Konstytucji.

Analizując zarzut niezgodności art. 38 u.o.z.p. z art. 45 ust. 1 Konstytucji Trybunał odwołał wskazał m. in., że art. 38 u.o.z.p. nie spełnia wymagań sprawiedliwości proceduralnej, ponieważ osoba ubezwłasnowolniona jest wyłączona z postępowania przed sądem opiekuńczym w przedmiocie wydania jej opiekunowi zezwolenia na wyrażenie zgodny na przyjęcie jej do domu pomocy społecznej. TK zauważył, iż osoba taka nie ma prawa do bycia wysłuchaną. Co więcej, sąd nie jest obowiązany poczynić jakichkolwiek ustaleń dotyczących tego, czy osoba ubezwłasnowolniona całkowicie chce przebywać w danym zakładzie. Istotne znaczenie w tym zakresie ma jedynie wola opiekuna a osoba bezpośrednio zainteresowana nie może wyrazić swojego sprzeciwu. TK uznał, iż tak ukształtowana procedura sądowa jest nie do pogodzenia ze społeczną funkcją sprawiedliwej procedury sądowej, która z założenia ma kształtować i wzmacniać zaufanie obywateli do wymiaru sprawiedliwości oraz poczucie poszanowania ich praw. Mając to na uwadze Trybunał Konstytucyjny uznał, że art. 38 u.o.z.p. w związku z art. 156 w związku z art. 175

k.r.o. w związku z art. 573 § 1 k.p.c w zakresie, w jakim nie przewiduje czynnego udziału osoby całkowicie ubezwłasnowolnionej w sprawach o uzyskanie przez jej opiekuna zezwolenia sądu opiekuńczego na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej, jest niezgodny z art. 45 ust. 1 Konstytucji.

Prawa wyborcze

Artykuł 62 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej stanowi, że każdy obywatel polski ma prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania prezydenta RP, posłów, senatorów i przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego, jeżeli najpóźniej w dniu głosowania kończy 18 lat. Ustęp drugi tego artykułu wskazuje jednak, że prawo udziału w wyborach nie przysługuje osobom ubezwłasnowolnionym prawomocnym orzeczeniem sądowym lub pozbawione praw publicznych albo wyborczych.

Konstytucja RP posługuje się pojęciem ubezwłasnowolnienia, jednak nie stosuje rozróżnienia na ubezwłasnowolnienie częściowe lub całkowite. W związku z tym, niezależnie od tego czy osoba jest ubezwłasnowolniona całkowicie czy jedynie częściowo automatycznie pozbawiona zostaje praw wyborczych. Jak wskazuje M. Dąbrowski, argumentem przemawiającym za taką stosowaniem cenzusu ubezwłasnowolnienia jest to, że jeżeli osoba nie jest na tyle sprawna intelektualnie, aby samodzielnie kierować swoimi sprawami, to tym bardziej nie jest w stanie rozeznąć się w sytuacji politycznej państwa i dokonać racjonalnego aktu wyborczego.²⁴⁸ Zauważa on również, iż w wielu sprawach osoby ubezwłasnowolnione posiadają zdaniem ustawodawcy wystarczające rozeznanie i kompetencje intelektualne by być samodzielnym podmiotem obrotu cywilnoprawnego i stroną stosunków cywilnoprawnych. Mogą one m. in. zrzeszać się w partiach politycznych, zawrzeć małżeństwo, wyrazić zgodę na przysposobienie dziecka przez małżonka czy żądać uchylenia lub zmiany ubezwłasnowolnienia, jednak są automatycznie pozbawiane praw wyborczych²⁴⁹.

Regulacje te bez wątpienia pozostają w sprzeczności z wiążącymi Polskę standardami prawa międzynarodowego, w szczególności z art. 3 Protokołu nr 1 do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (dalej: art. 3 Protokołu)²⁵⁰ oraz art. 29 Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych (dalej: Konwencja)²⁵¹. Art. 3 Protokołu nakłada na Wysokie Układające się Strony obowiązek organizowania w rozsądnych odstępach czasu wolnych wyborów, opartych na tajnym głosowaniu w

²⁴⁸ M. Dąbrowski, *Ubezwłasnowolnienie częściowe a prawa wyborcze w świetle standardów europejskich*, Przegląd Prawa Konstytucyjnego nr 2-3/2010, s. 268.

²⁴⁹ Tamże, s. 272.

²⁵⁰ Protokół nr 1 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r., Dz. U. z dnia 4 kwietnia 1995 r.

²⁵¹ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., Dz.U. 2012 poz. 1169

warunkach zapewniających swobodę wyrażania opinii ludności w wyborze ciała ustawodawczego. W wyroku w sprawie *Hirst przeciwko Wielkiej Brytanii* Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPC) podkreślił, że zapewnienie praw wyborczych jest kluczowe w demokratycznym państwie prawnym a prawo do głosu w XXI w. nie jest przywilejem, lecz powinno przysługiwać jak najszerzej grupie osób²⁵². ETPC zaznaczył jednak, iż prawa te nie mają charakteru absolutnego a państwa-strony konwencji mają w tym zakresie szeroki margines uznania.

W odniesieniu do obowiązującego w Polsce stanu prawnego znamienne jest stanowisko ETPC wyrażone w sprawie *Alajos Kiss przeciwko Węgrom*, w którym stwierdzono, że „arbitralne i automatyczne odebranie praw wyborczych osobom częściowo ubezwłasnowolnionym narusza art. 3 Protokołu nr 1 do EKPC”²⁵³. ETPC podkreślił ponadto, że prawa wyborcze mogą zostać odebrane wyłącznie wskutek stwierdzenia, że dana osoba faktycznie nie jest w stanie zrozumieć konsekwencji dokonanego aktu wyborczego. Zdaniem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka absolutny zakaz głosowania osoby ubezwłasnowolnionej częściowo, niezależnie od jej zdolności intelektualnych wykracza poza szeroki margines uznania państwa.

Artykuł 29 Konwencji natomiast gwarantuje osobom niepełnosprawnym prawa polityczne i możliwość korzystania z nich, na zasadzie równości z innymi osobami, bezpośrednio lub za pośrednictwem swobodnie wybranych przedstawicieli, włączając w to m. in. prawo i możliwość korzystania z czynnego i biernego prawa wyborczego.

Do tej pory Trybunał Konstytucyjny nie wypowiedział się w kwestii pozbawienia praw wyborczych osób ubezwłasnowolnionych częściowo. W wyroku z dnia 7 marca 2007 r. podkreślał jednak, że „wraz z uchwaleniem Konstytucji z 1997 r., a także w związku z przyjęciem przez Polskę standardów Rady Europy i Unii Europejskiej, prawa osób ubezwłasnowolnionych powinny być respektowane w szerszym niż dotąd zakresie”. Wskazywał również, iż konieczne jest dokonanie kompleksowych zmian w zakresie instytucji ubezwłasnowolnienia w celu dostosowania ich do regulacji prawa międzynarodowego. W świetle przedstawionych argumentów konieczna wydaje się zmianę przepisów automatycznie i arbitralnie pozbawiających osoby ubezwłasnowolnione praw wyborczych.

Podsumowanie

Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego odnoszące się bezpośrednio do instytucji ubezwłasnowolnienia nie jest zbyt pokaźne. Nie oznacza to jednak, że nie wywarło wpływu na

²⁵² Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 6 października 2005 r. w sprawie *Hirst v. Wielka Brytania*, skarga nr 74025/01

²⁵³ Wyrok Europejskiego Trybunału Praw Człowieka z dnia 20 maja 2010 r. w sprawie *Alajos Kiss przeciwko Węgrom*, skarga nr 38832/06.

sytuację prawną osób ubezwłasnowolnionych. Omawiany w niniejszym artykule wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 marca 2007 r. wpłynął bowiem znacząco na urzeczywistnienie prawa do sądu osób ubezwłasnowolnionych. Uznanie przez TK art. 559 w związku z art. 545 § 1 i 2 k.p.c. w zakresie, w jakim wyłącza osobę ubezwłasnowolnioną z kręgu podmiotów uprawnionych do zgłoszenia wniosku o wszczęcie postępowania o uchylenie lub zmianę ubezwłasnowolnienia za sprzeczny z art. 30 i 31 Konstytucji nie tylko umożliwiło osobie ubezwłasnowolnionej wszczęcie postępowania mającego na celu weryfikację przesłanek ubezwłasnowolnienia, ale dało również istotny asumpt do dalszych rozważań dotyczących sytuacji prawnej tych osób. Argumenty przytoczone przez Trybunał wpłynęły także na ocenę Sądu Najwyższego dotyczącą katalogu podmiotów legitymowanych do wniesienia wniosku o ubezwłasnowolnienie. W uchwale z dnia 28 września 2016 r., Sąd Najwyższy stwierdził bowiem, że wniosek o ubezwłasnowolnienie może złożyć także osoba, która ma być ubezwłasnowolniona²⁵⁴.

Nie bez znaczenia dla sytuacji procesowej osób ubezwłasnowolnionych jest również wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 28 czerwca 2016 r., który zagwarantował czynny udział osoby ubezwłasnowolnionej w sprawach o uzyskanie przez jej opiekuna zezwolenia sądu opiekuńczego na złożenie wniosku o umieszczenie tej osoby w domu pomocy społecznej oraz domagania się weryfikacji podstaw przebywania w nim. Osoby ubezwłasnowolnione zyskały tym samym prawo do bycia podmiotem w sprawach, które ich dotyczą.

Jak słusznie wskazał Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 7 marca 2007 r. nadal istnieje potrzeba dostosowania instytucji ubezwłasnowolnienia do obowiązujących standardów prawa międzynarodowego. W świetle przytoczonych w niniejszym artykule argumentów nieunikniona wydaje się przede wszystkim potrzeba zagwarantowania praw wyborczych osobom ubezwłasnowolnionym zgodnie ze standardami wynikającymi zarówno z art. 3 Protokołu nr 1 do EKPC jak i art. 29 Konwencji o Prawach Osób Niepełnosprawnych.

²⁵⁴ Zob. Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 28 września 2016 r., sygn. akt III CZP 38/16.

Ubezwłasnowolnienie jednostki w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego

O autorze

Damian Szczepański jest studentem drugiego roku bezpieczeństwa wewnętrznego na Uniwersytecie Warmińsko-Mazurskim w Olsztynie.

Zainteresowania naukowe: prawo, bezpieczeństwo wewnętrzne państwa.

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest ocena instytucji ubezwłasnowolnienia przez pryzmat jej zgodności z prawami i wolnościami wynikającymi z Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Rozważania te zostały skupione omówieniu wybranych standardów konstytucyjnych odnoszących się do instytucji ubezwłasnowolnienia w oparciu o wybrane orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego.

Słowa kluczowe

ubezwłasnowolnienie, Konstytucja, godność, Trybunał Konstytucyjny, orzecznictwo

Title

Incapacitation of an entity in the case-law of a Constitutional Tribunal

Summary

The aim of this article is the adjudication of the institution of incapacitation through the prism of its correspondence with the fundamental rights and liberties that are guaranteed in the Constitution of Poland. The author focuses on discussing some of constitutional standards relating to the institution of incapacitation based on the selected case-law of the Constitutional Tribunal.

Key words

incapacitation, the Constitution of Poland, dignity, the Constitutional Tribunal, case-law